

Vesna Manojlović Nikolić
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
Prимљено: 1. 7. 2016.
Прихваћено: 8. 11. 2016.

doi: 10.19090/gff.2016.2.133-157
UDK: 904:902(497.113 Vršac)
Originalni naučni rad

VRŠAČKO UTVRĐENJE – ZAMAK U SVETLU ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA¹

Vršačko utvrđenje nalazi se na oko 400 metara nadmorske visine, na bregu Vršačkog gorja koji dominira banatskom ravnicom. Bedemi utvrđenja zahvataju neveliku zaravan i prilagođeni su konfiguraciji terena. U radu će biti reči o dosadašnjim arheološkim istraživanjima na bregu iznad Vršca, posebno o sistematskim arheološkim iskopavanjima u periodu od 1997. do 2001. godine. Istraživanjima su utvrđene dimenzije ove srednjovekovne fortifikacije kao i objekti unutar nje. Analizom otkrivenih delova arhitekture, kulturnih slojeva i pokretnih arheoloških nalaza, kao i prema poznatim istorijskim podacima, moguće je da se preciznije odredi vreme nastanka i trajanja utvrđenja, njegovog stradanja, rušenja, ali i da se ukaže na strukturalne elemente zbog kojih se Vršačko utvrđenje u novijoj literaturi svrstava u zamak.

Ključne reči: Vršac, utvrđenje, zamak, arheološka istraživanja

Vršački zamak nalazi se istočno od današnjeg Vršca na jednom od uzvišenja Vršačkog gorja, na vrhu Vršačka kula (399 m) koji je tako nazvan po od davnina vidljivoj kuli. Kula četvorouglaone osnove, donžon kula je ujedno i najočuvaniji deo fortifikacije, predstavlja simbol, znak prepoznatljivosti grada Vršca. Sagrađena na strateški izuzetno povoljnom položaju, na delu drumu koji je od Temišvara vodio prema utvrđenjima na Dunavu, Haram (Stara Palanka), Dubovac i Kovin i sa kulama kod Čakova i Šumika činila je lanac utvrda koje su predstavljale predutvrđenja Temišvaru (Mileker, 1886: 34). Evlija Čelebi sa svog inspekcijuskog puta kroz ove krajeve 1664. godine opisuje građevinu na bregu iznad Vršca kao „divnu kamenu tvrđavu, koja se vidi sa sve četiri strane iz daljine od šest do sedam konaka (dana putovanja)“, zatim da bedemi zahvataju neveliku zaravan i da su prilagođeni konfiguraciji terena tako da je osnova „bademastog oblika“ (Čelebi, 1979: 37, 543-544).

---

¹ vesna.manojlovic.nikolic@ff.uns.ac.rs.

Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije“ (br. 177002) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Krajem 19. veka ova mala fortifikacija pobuđuje veći interes stručne i šire javnosti. Međutim, pažnja je tada bila usmerena samo na kulu, a u znatno manjem obimu i na utvrđenje u celini. Veliki, može se reći i nemerljiv značaj za istraživanja i pisanje o prošlosti ne samo Vršca i istoimene tvrđave već i Banata u celini vezuje se za ime Feliksa Milekera, prvog direktora i kustosa vršačkog muzeja.² Mileker je bio jedna od najmarkantnijih ličnosti Vršca, učitelj po obrazovanju, izvršni poznavaoac istorije, arheologije, etnologije, kulturnih i političkih prilika multietničkog stanovništva danas srpskog i rumunskog dela Banata (Manojlović Nikolić, 2014). U domenu njegovog interesovanja bila je i istorija i razvoj gradova u Banatu o kojima daje jedan kraći pregled počev od rimskih, zatim gradova srednjeg veka do turske najezde i u vreme turske dominacije i, na kraju, organizovanje i administraciju naselja i gradova po oslobođenju od Turaka (Mileker, 1924). Arheološka istraživanja srednjovekovnih ostataka tako reći da nisu bila u domenu Milekerovog užeg interesovanja. U tom segmentu jedino se detaljnije posvetio svom rodnom gradu, odnosno razmatranju nastanka Vršačkog utvrđenja (Mileker, 1996; Isti, 2011).³ Pored detaljnih opisa kule, pažnju posvećuje i bedemima i zidovima objekata koji su krajem 19. veka još uvek bili dobro očuvani (Mileker, 2011: 23-26). Iako nikada nije sproveo arheološka istraživanja kule i ostataka utvrđenja u celini, ne znači da je nedostajala njegova briga i odgovornost prema kulturnom nasleđu. Tako su 1894. godine, o trošku Južnougarskog – karpatskog udruženja iz Temišvara na severnom zidu kule izvedene manje građevinske intervencije, a potom i 1933. godine, obe sa ciljem da se saniraju zubom vremena nastala oštećenja (Mileker, 1996: 51).

Arheološka iskopavanja manjeg obima, odnosno sondažnog karaktera, obavljena su 1952. u podnožju donžon kule kako bi se utvrdila širina fortifikacije između južnog i severnog bedema.⁴ Radovi zaštitnog karaktera 1970. godine preduzeti su radi popravljavanja urušenih delova i konzervacije kule jer je pretila opasnost od urušavanja delova zidnog platna i zubaca na samom njenom vrhu (Petrović, 1976). Sondažna arheološka istraživanja nešto većeg obima realizovana su 1983. godine. Iskopavanja su obavljena uz bedeme i zidove objekata radi preciznijeg definisanja oblika osnove i dimenzija utvrđenja, kao i da se sagleda stepen očuvanosti ostataka arhitekture i eventualno utvrdi stratigrafija i faze

² Gradsko predstavništvo vršačke municipije 1882. godine donosi zaključak o neophodnosti osnivanja muzeja. U periodu od 1882. do 1894. godine Muzej dobija stalni prostor, kustosa i Statut. Za kustosa i direktora postavljen je Feliks Mileker (1858-1942) koji je zbog svojih zasluga, kada je penzionisan, proglašen za doživotnog kustosa muzeja (Rašajski, 2002: 9; Medaković, 2002: 35).

³ U radu su korišćeni sledeći prevodi Milekerovih dela: Feliks Mileker, *Vršac u starini* (preveli A. Bobik, M. Jovanović), Vršac 1996. za *Die Werschetzer Gegend im Alterthume*, Verschetz 1885. i Srećko Mileker, *Vršački grad. Istorijsko-arheološka skica* (preveo M. Jovanović), Pančevo 2011. za *Das Wrschatzer Bergschloß. Historisch-archaeologische Skizze*, Wrschatz 1934.

⁴ Arheološkim iskopavanjima 1952. godine rukovodio je Rastko Rašajski, tadašnji direktor Narodnog muzeja u Vršcu. Rezultati ovih iskopavanja poznati su samo na osnovu nekoliko skica i fotografija koje se čuvaju u dokumentaciji Gradskog muzeju u Vršcu.

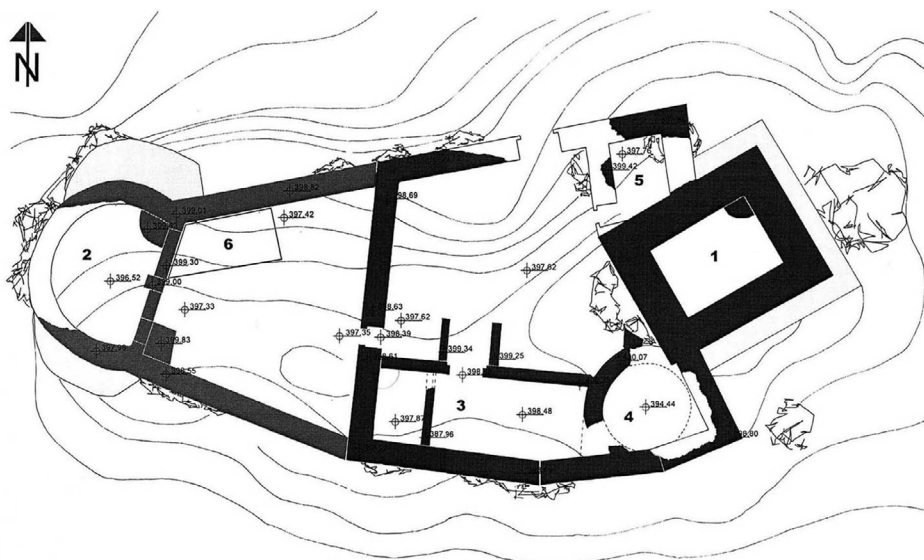
gradnje.⁵ Gotovo čitav vek od Milekerovih zapažanja i konzervatorskih radova na kuli i potom sondažnih arheoloških iskopavanja koji su ovde hronološki dati, utvrđenje na bregu iznad Vršca nije bilo u žiži interesovanja stručne i naučne javnosti.

Prva sistematska arheološka istraživanja podstaknuta su zemljanim radovima za izgradnju parkinga u podnožju kule 1996. godine. Uvidom na terenu mr Stanimir Barački, muzejski savetnik tada Narodnog muzeja u Vršcu, zatiče rasute pokretne arheološke nalaze i konstatuje da je došlo do devastiranja dela lokaliteta o čemu obaveštava nadležni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Pančevu. Dalji radovi na izgradnji parkinga su obustavljeni nakon čega se pristupa izradi petogodišnjeg projekta arheoloških i konzervatorskih radova, kao i rekonstrukcije i revitalizacije fortifikacije i njene neposredne okoline. Ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Pančevu započela je 1997. godine arheološka istraživanja koja su u kontinuitetu trajala do 2001. godine. Organizaciju i izvođenje radova u poslednjoj istraživačkoj godini preuzeo Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, dok su arheološka istraživanja 2002. godine u delu istočnog dvorišta i u podnožju donžon kule realizovana u organizaciji Gradskog muzeja u Vršcu, mimo postojećeg projekta.⁶

U narednih pet godina, arheološka istraživanja su pokazala da se radi o dobro očuvanoj srednjovekovnoj fortifikaciji, dužine 58 m sa najvećom širinom od 21 m u središnjem delu. Pored oduvek vidljive četvorouglaone, donžon kule, otkriveni su: polukružna kula na zapadnom kraju platoa, objekti zidani kamenom – palata čije je otkriće istraživače upravo i navelo na razmišljanja da se radi o zamku, zatim cisterna i delovi jedne građevine uz donžon kulu, tragovi drvenog objekta uz polukružnu kulu, kao i nekoliko grobova u zapadnom delu utvrđenja (Sl. 1).

⁵ Sondažnim arheološkim iskopavanjima 1983. godine rukovodio je mr Stanimir Barački, arheolog, kustos Narodnog muzeja u Vršcu, a rezultati istraživanja poznati su iz dokumentacije Muzeja.

⁶ Rukovodilac projekta od 1997-2001. godine bio je Marin Brmbolić, arheolog savetnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Pančevu, a od 2001. godine Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture; ekipu su činili arheolozi Stanimir Barački, Vesna Manojlović Nikolić i Miodrag Aralica, arhitekta Snežana Večanski i arhitektonski tehničar Josif Golec, kao i studenti arheologije. Projekat je finansiran sredstvima Ministarstva kulture Republike Srbije i SO Vršac. Arheološkim iskopavanjima koja je obavila ekipa Gradskog muzeja u Vršcu 2002. godine rukovodio je dr Đorđe Janković, docent na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Sl. 1

Osnova Vršačkog zamka: 1 – donžon kula, 2 – polukružna kula,
3 – palata, 4 – cisterna, 5 – građevina 5, 6 – objekat od drveta
(prema Brmbolić, 2009: sl. 6)

SISTEMATSKA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA: ARHITEKTURA I POKRETNI ARHEOLOŠKI NALAZI

Analizom pre svega otkrivenih delova arhitekture, došlo se do zaključka da je ova fortifikacija građena u dve faze, u kratkom vremenskom periodu, na šta upućuju i pokretni arheološki nalazi.⁷ U prvoj fazi podignut je istočni deo utvrđenja sa donžon kulom, što potvrđuju prevezani zidovi donžon kule sa istočnim bedemom, kao i istovremeno građeni južni i severni bedem sa zapadnim. Prvoj fazi gradnje pripadaju cisterna i palata podignute u podnožju donžon kule. Nakon završene gradnje istočnog dela, u drugoj fazi, dograđen je zapadni deo sa bedemima i polukružnom kulom (Sl. 2).

Na kasniju dogradnju zapadnog dela ukazuju jasno vidljive razdelnice između južnog i severnog bedema sa zapadnim bedemom istočnog dela, odnosno kasnijeg pregradnog zida. U temeljnoj zoni bedemi većim delom leže na stenovitijoj podlozi, dok su pojedine gromade stena funkcionalno ukomponovane u zidnu masu. Visina bedema varirala je od 11,00 m u istočnom, do 8,00 m u zapadnom delu, širine 1,90 do 1,60 m (Brmbolić, 2009: 24-32). Severni bedem je u istočnom delu razoren do temelja, a prema konfiguraciji terena, mogućim prilazima i rasporedu objekata unutar bedema, verovatno je da se ulazna kapija nalazila upravo u tom delu.

⁷ Preliminarni rezultati istraživanja redovno su objavljivani u Glasniku društva konzervatora Srbije (Brmbolić & Manojlović Nikolić: 2001; Isti: 2002; Isti: 2003.).

(Sl. 2)

Vršачki zamac, snimak u toku iskopavanja

U okviru istočnog bedema uzdiže se dobro očuvana moćna donžon kula (Sl. 3) visine 19,85 m, osnove 13,00 x 11,00 m, ojačana sa tri strane eskarpama što je imalo značajnu ulogu u efikasnijoj odbrani. Unutrašnjost kule čine tri nivoa koji su podeljeni drvenim međuspratnim konstrukcijama, dok je na vrhu šetna staza širine 2,00 m sa parapetom i pravougaonim zupcima. Glavni ulaz u kulu je u zapadnom zidu do koga se dolazilo pomoću pokretnih drvenih stepenica.⁸ U severoistočnom uglu trećeg nivoa donžon kule očuvana je peć ozidana od opeke – odžaklija (Sl. 4). Složena konstrukcija peći ima dva ložišta, jedno na nivou poda sprata, a drugo iznad, na koti šetne staze. Dimnjaci oba ložišta slivaju se u jedan, prečnika oko 0,70 m. Najbliže analogije nalazimo u pećima obližnjih tvrđava na Dunavu, u Ramu i Golupcu (Simić, 1984: 78; Simić, G. & Simić, Z., 1984: 47; Cunjak, 2008: 82). Na drugom spratu kule, u južnom zidu, je otvor mašikule koja je dodatno obezbeđivala bolju odbranu od napada neprijatelja sa južne strane (Sl. 5). Kula je verovatno imala krov, pretpostavlja se piramidalnog oblika, koji je bio pokriven šindrom ili daskama.

⁸ S obzirom na to da se ulaz u kulu nalazi na visini od oko 9,00 m od podnožja, realno je pretpostaviti da su se stepenice sastojale iz dva segmenta: prvi je dozeo do vrha kamene gromade ugrađene u zidnu masu kule i mogao je da se ukloni radi bezbednosti, a drugi do njenog ulaza.

Sl. 3
Donžon kula, snimak sa zapada

Sl. 4
Odžaklija, unutrašnjost donžon kule

Sl. 5

Mašikula, južni zid donžon kule

Otkrićem građevine uz južni bedem, nepravilnog pravougaonog oblika dimenzija 18,70 h 5,20 m, postavilo se pitanje njene namene. Pozicionirana u podnožju donžon kule u najbezbednijem i najbolje branjenom delu i u neposrednoj blizini cisterne, o kojoj će kasnije biti reči, navelo je istraživače na pretpostavku da je ova građevina verovatno bila palata (Sl. 6). Kružni otvori od skela u južnom zidu upućuju na postojanje sprata. Prizemni deo činile su dve prostorije: veća je služila kao ostava, a manja, gde je pronađena peć, kao kuhinja, na šta upućuju pokretni arheološki nalazi, fragmenzi grnčarije i pećnjaka. Raspored prostorija u spratnom delu nije bilo moguće utvrditi, ali je naverovatnije da je korišćen za stanovanje. Ulaz u prizemlje bio je u obliku isturenog vestibila, dimenzija 3,00 h 3,00 m. Najbliža analogija pretpostavljenom izgledu ulaza u prizemni i spratni deo palate je vestibil palate na srednjovekovnoj Mitropoliji u Beogradskoj tvrđavi (Popović & Bikić, 2004: 224-226). Sve gore navedeno bili su dovoljni razlozi da se ova građevina opredeli kao palata, glavni stambeni objekat vlastelina, te da se fortifikacija na bregu iznad Vršca može smatrati zamkom. Činjenica je da pojava zamka kao vladarskog i vlasteoskog središta u srednjovekovnoj arhitekturi na teritoriji Srbije predstavlja relativno kasnu pojavu u odnosu na zapadnoevropske zamkove (Popović, 2006; Tufegdžić 2009).

Sl. 6
Osnova palate

U najbezbednijem delu zamka, u njegovom severoistočnom uglu, nalazi se cisterna kružnog oblika (Sl. 7, 8). Uklesana je u stenu do dubine od 3,50 m, prečnika oko 7,00 m. Postojanje hidrauličnog maltera, kao i elemenata koji bi ukazivali na filtere za prečišćavanje vode nisu otkriveni. Verovatno je da su i cisterna i palata sagrađene u prvoj građevinskoj fazi i da su pretrpele znatna oštećenja obrušavanjem zidova (Brmbolić, 2009: 52-54). Mesto na kome se nalazi cisterna, između donžon kule i palate, ukazuje na njen značaj za posadu zamka. Ovakav tip cisterne ne predstavlja čestu pojavu u okviru srednjovekovnih fortifikacija, a izvesnu sličnost nalazimo u cisterni utvrđenja Soko grad (Simić, 2010: 86-96).

Sl. 7
Osnova cisterne

Sl. 8
Unutrašnji izgled cisterne

Nasuprot donžon kuli, na zapadu, istraženi su ostaci zidova druge kule osnove polukružnog oblika, prečnika oko 10,00 m sa prizidanim eskarpama sa severne i južne strane. Očuvana visina zidova polukružne kule kreće se od 1,70 m u severnom i južnom, do 6,00 m u zapadnom delu. Prvobitna visina kule verovatno je bila oko 8,00 m, što se može zaključiti na osnovu visine severnog i južnog bedema. Sa istočne strane, prema unutrašnjosti, kula je u jednom momentu zatvorena zidom, a ulaz se nalazio u njegovom južnom delu (Sl. 9). Kula je prvobitno bila otvorena prema dvorištu. Na postojanje gornjeg sprata ukazuje prizidana konstrukcija u severoistočnom delu prizemlja kule, oblika četvrtine kruga sa tri niše – dve dvodelne i jednom jednodelnom (Sl. 10). Pretpostavljeno je da se radi o postamentu koji je

nosio konstrukciju zidanog ložišta kamina na spratu. Najsličniji primer kamina iz polukružne kule Vršačkog zamka nalazi se u palati Malog grada Smederevske tvrđave (Popović, 1978: 106).

Sl. 9

Ulaz u prizemlje polukružne kule, snimak sa zapada

Sl. 10

Baza kamina u polukružnoj kuli nakon konzervacije

Kule, bedemi i ostali objekti zidani su od cepanog i/ili pritesanog lokalnog kamena, gnajsa, a kao vezivni materijal korišćen je krupnozrni krečni malter. Očuvani tragovi na zapadnom licu zida donžon kule i sporadično na drugim delovima arhitekture, ukazuju da su površine zidova bile zaštićene dersovanjem. Zbog lošeg kvaliteta kamena koji usled svoje poroznosti ima veliku moć upijanja atmosfere vlage, zidne površine su gotovo u potpunosti bile pokriven malterom čime su sprečena veća oštećenja i njihovo propadanje.

Osim građevina od kamena, u delu zapadnog dvorišta otkriveni su ostaci objekta od drveta pravougaonog oblika, dimenzija 6,00 h 4,50 m. Prema pokretnim arheološkim nalazima najverovatnije je služio kao štala i potkivačnica (Brmbolić, 2009: 55, 56). Takođe u zapadnom delu dvorišta, za tri peći i jedno ognjište koji su bili prilično devastirani može se pretpostaviti da su činili ekonomski deo utvrđenja (Brmbolić, 2009: 57-58).

U središnjem delu dvorišta otkriveno je 6 grobova. Grobne rake su pravougaonog oblika, a svi pokojnici su položeni na leđa, ruku prekrštenih na grudima ili trbuhu, orijentacije zapad – istok. Grobovi potiču iz vremena kada je zapadni deo fortifikacije bio u ruševinama, a u funkciji su bili samo donžon kula i istočno dvorište, u drugoj polovini 16. i početkom 17. veka (Brmbolić, 2009: 59-62).

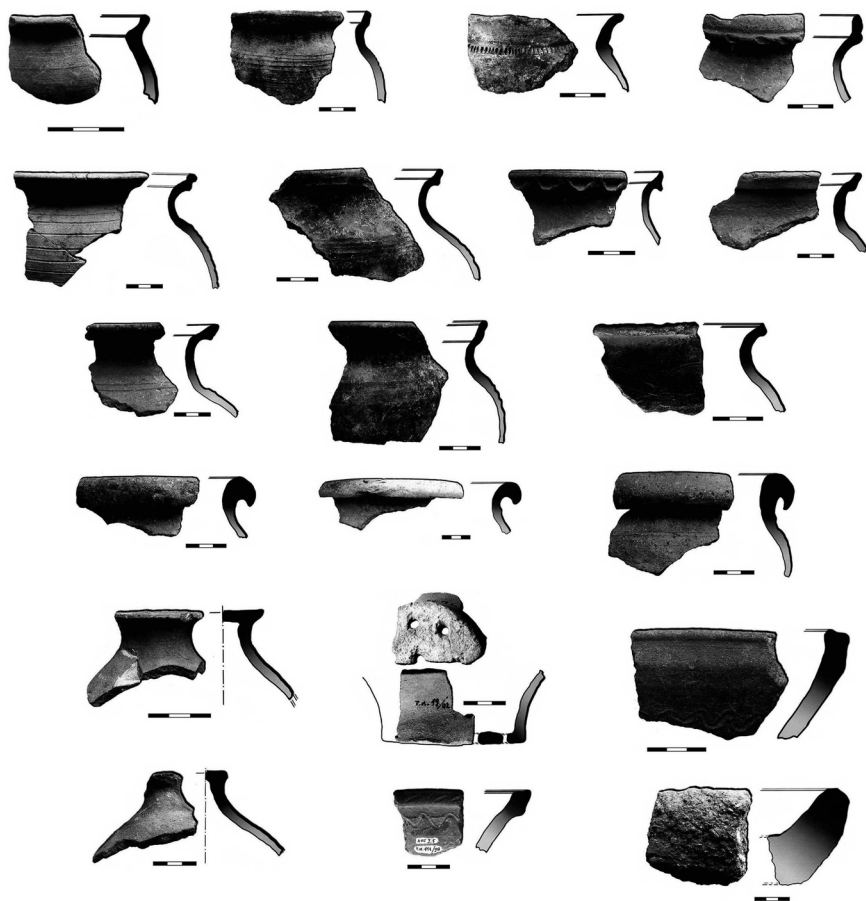
Brojni pokretni arheološki nalazi zastupljeni su ulomcima posuda od pečene zemlje, oružjem i delovima ratničke opreme kao i predmetima raznovrsne namene od gvožđa, roga i kamena, dok su predmeti luksuznije izrade od bronzne i stakla manje prisutni.⁹ Među pokretnim arheološkim nalazima najzastupljeniji su ulomci grnčarije.

Po formi, fakturi i načinu ukrašavanja najveći broj fragmenata pripada posudama koje su se koristile za pripremanje hrane: lonci, poklopci, cediljke, zdele, i crepulje (Sl. 11). Takozvana kuhinjska grnčarija predstavlja odraz domaće tradicije u izradi posuda i najbližija je nalazima otkrivenim na Beogradskoj i Smederevskoj tvrđavi koji su datovani u period 15-16. veka (Bikić, 1994: 77-79; Bajalović Hadži-Pešić, 1981: 48-50; Cunjak, 1998: 218-220). Nasuprot tome, lonci upotrebljavani za pripremanje hrane na otvorenoj vatri svrstani su u proizvode austrijskih grnčarskih radionica (Bikić, 1994: 91; Bajalović Hadži-Pešić, 1981: 134-135).

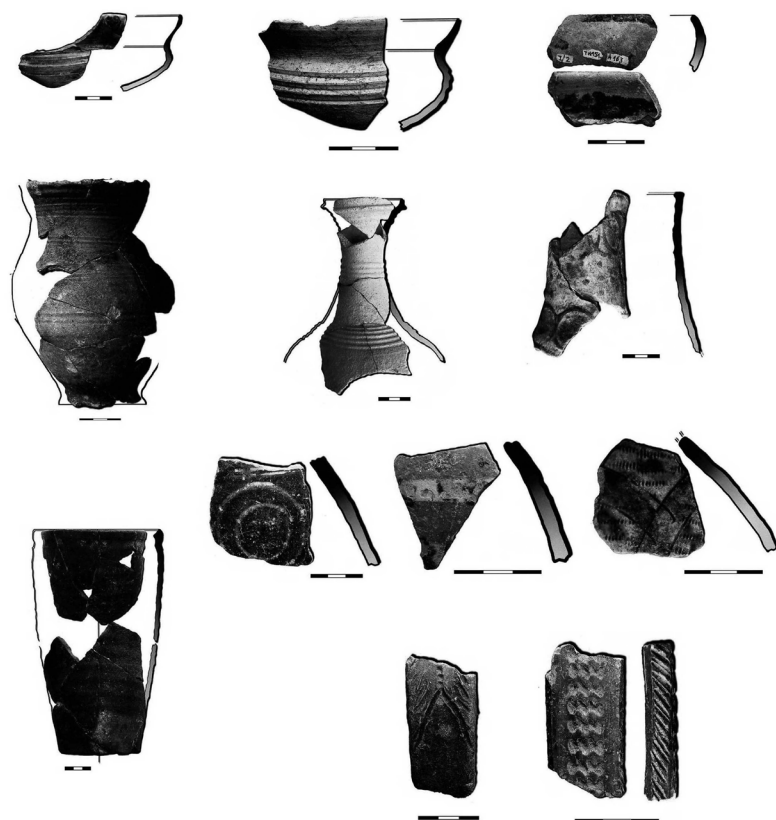
Malobrojni ulomci trpeznih posuda pripadaju zdelama, bokalima i krčazima (Sl. 12). Moguće je da su zdele izrađivane u Beogradu na šta ukazuju analogni primeri sa Beogradske tvrđave, sa prostora zamka i severoistočnog bedema Donjeg grada, datovani u 15. i prve decenije 16. veka (Bikić, 1994: 82-83). Za retke fragmente zdela od kaolinaste bele gline, prema tehnološkim karakteristikama, se smatra da vode poreklo iz neke od radionica sa teritorije Ugaraske (Bikić, 1994: 89). Što se tiče bokala, usled velike usitnjenosti fragmenata rekonstruisan je samo jedan primerak. Na osnovu ostalih fragmenata bilo je moguće samo sagledati repertoar ukrasa spoljne površine i drški. Malobrojni fragmenti koji pripadaju krčazima, po načinu ornamentisanja, slični su keramičkom materijalu sa Beogradske tvrđave kao i krčagu otkrivenom u Malom gradu smederevske tvrđave (Popović, 1978: 107-109).

Znatan broj ulomaka pećnjaka pripada tehničkoj grnčariji. Pećnjaci su bili deo konstrukcije peći koja se nalazila u prizemnom delu palate. Po svojim karakteristikama, koničnog izduženog oblika i užljebljenog oboda sa unutrašnje strane, predstavljaju čest nalaz na brojnim lokalitetima širom Srbije. Najbliže analogije nalazimo u pećnjacima iz Beogradske tvrđave koji su otkriveni u podnožju dunavske padine i kuli 2 manastira Manasija (Bikić, 1994: 103-105; Birtašević, 1970: 83, 84).

⁹ U radu nisu ilustrativno dati svi pokretni arheološki nalazi već samo najkarakterističniji primerici.

Sl. 11
Kuhinjska keramika

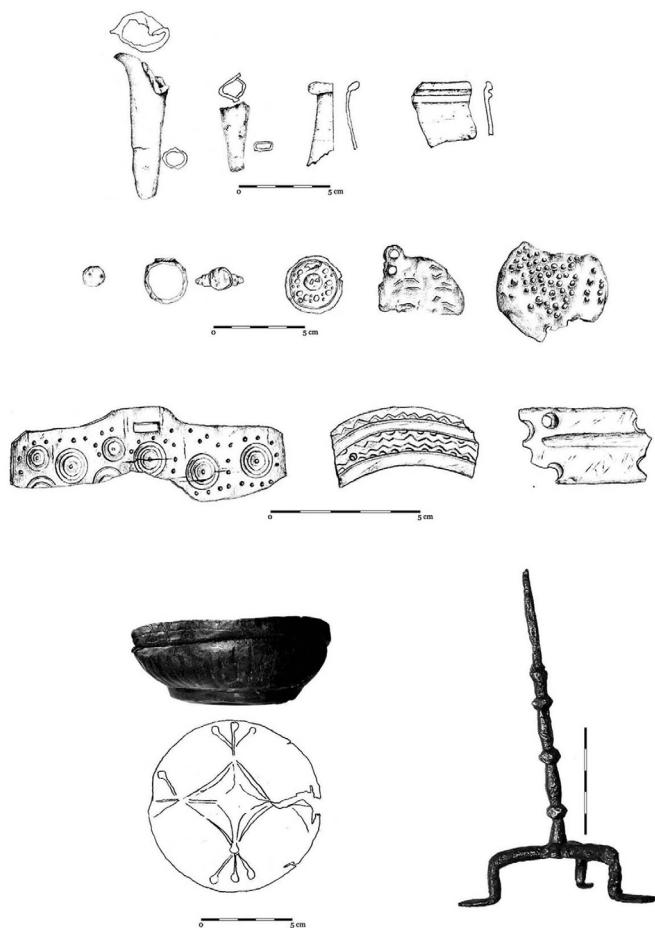

Sl. 12
Trpezna keramika

Predmeti luksuznije izrade kao što su bronzane i staklene posude, jedan svećnjak i delovi nakita, oplata od kosti i roga predstavljaju ređe nalaze (Sl. 13). Uglavnom su uvoženi iz Mađarske, a možemo ih vremenski opredeliti u 15-16. vek (Brbolić, 2009: 78). Iako slučajni nalazi, posebnu pažnju zavređuju jedna zdela i svećnjak.¹⁰ Zdela – čaša je izrađena od posebnog bronzanog lima, u tehnici iskucavanja. Reljefni zidovi zdele su ornamentisani nizom vertikalnih rebara, a dno krajnje stilizovanim floralnim motivom. Ovakve zdele bile su u upotrebi u srpskim zemljama južno od Save i Dunava tokom 14. i 15. veka, a u načinu izrade i ornamentici mogu se uočiti uticaji stare vizantijske umetnosti sa elementima gotike (Radojković, 1977: 89-90). Luksuznijim nalazima pripada i svećnjak izrađen od gvožđa u

¹⁰ Prema podacima iz dokumentacije Gradskog muzeja u Vršcu zdela je pronađena u podnožju donžon kule, a svećnjak na prostoru između donžon kule i palate.

tehničima livenja. Dugo telo svećnjaka sa šiljastim vrhom za nasadivanje sveće i četiri poligonalna proširenja postavljeno je na tri kraka, dok su stope krakova oblikovane u vidu stopala. Kako za zdelu tako i za svećnjak može se postaviti pitanje njihovog porekla s obzirom da svakako nisu proizvod lokalnih radionica. Pretpostavlja se da ovakvi predmeti potiču iz nemačkih radionica odakle su izvoženi po Evropi (Bikić, 1992: 223-228). Slični primerci otkriveni su i u utvrđenjima severno i južno od Dunava, ali i u manastirskim celinama (Bajalović Hadži-Pešić, 1992: 217-222; Brmbolić, 1984: 83-92).

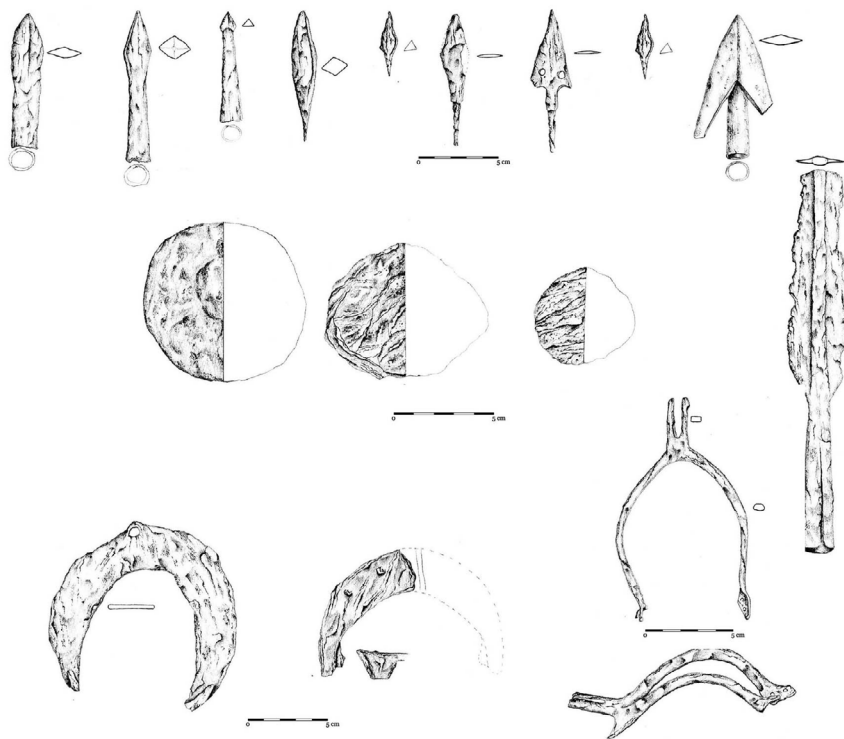

Sl. 13
Nalazi od stakla, metala i kosti

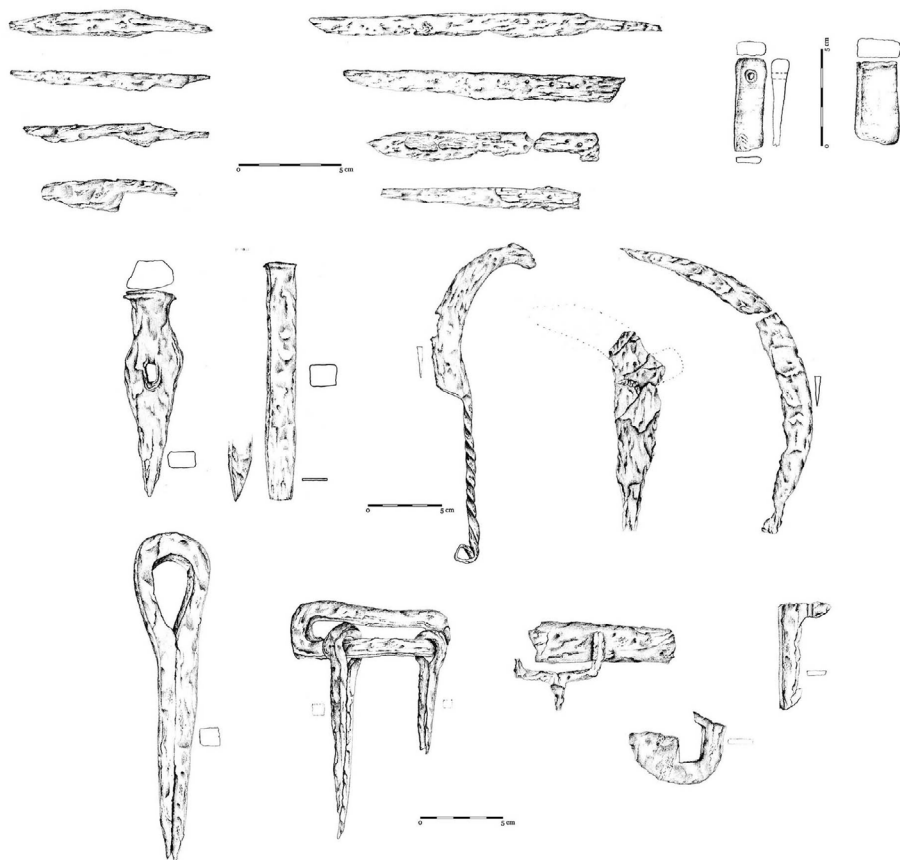
U brojnije pokretne arheološke nalaza spada oružje i delovi ratničke opreme (Sl. 14). Za primerke nađenog oružja karakteristično je da odgovaraju oružju koje je korišćeno za borbu sa odstojanja. To su vrhovi strela, koplja i projektili od kamena. Gvozdeni vrhovi strela se mogu svrstati u dve grupe: strele masivnog vrha sa usadnikom kružnog preseka – tulcem koje su odapinjane sa samostrela i strele sa lakšim vrhom i trnom – usadnikom koje su ispaljivane iz luka (Manojlović Nikolić, 2007: 50-54). Izuzetak predstavlja nalaz masivne bronzane strelice sa dva pera, u vidu lastavičjeg repa (Popović, 1999: 256-257; Cunjak, 2005: 72). Oružju za borbu na odstojanju pripadaju nekoliko nalaza kopalja i znatno brojniji projektili od kamena (Manojlović Nikolić, 2007: 54-55). U delove ratničke opreme svrstane su mamuze i potkovice. Mamuze, uglavnom fragmentovane, predstavljaju sastavni deo opreme konjanika. Tipološki pripadaju kasnogotičkim mamuzama koje se javljaju od kraja 14., a koriste se i u 15. veku (Nikolić, 1956: 70-71; Cunjak, 2005: 114). Kao deo opreme ratnika mogu se odrediti i potkovice kojima su ojačavani donji delovi obuće, čizama.

Na Vršačkom bregu otkriven je mali broj oruđa – alatki, a baglame, katanci, brave, reze i klinovi su sačuvani delovi vršačke kapije i drugih vrata od drveta i drvenih konstrukcija (Sl. 15). Među alatkama koje su upotrebljavane za zemljoradnju otkrivena su tri srpa i jedan kosir, oštećeni i jako korodirani. Nož povijenog sečiva i tordirane drške korišćen je u procesu obrade kože, a čekić oštrog vrha na jednom i proširenom udarnom površinom na drugom kraju, verovatno je imao primenu u potkivačkim delatnostima. Malobrojni nalazi specijalizovanih alatki svedoče da unutar zamka nisu postojale intenzivne zanatske delatnosti. Na osnovu rezultata arheoloških istraživanja može se zaključiti su u zapadnom dvorištu obavljane samo one delatnosti koje su bile neposredno vezane za svakodnevni život i potrebe stanovnika zamka (Brmbolić, 2009: 96-99). Među predmetima koji su nalazili primenu u svakodnevnom životu stanovnika Vršačkog zamka spadaju i noževi i brusevi. Noževi raznovrsnih formi, različitih dimenzija i namena su najrasprostranjeniji nalazi na svim srednjovekovnim arheološkim nalazištima (Manojlović Nikolić, 2010: 308-310). Iako je ponekad teže precizno sagledati kada je nož korišćen kao oruđe, a kada kao oružje, primerci otkriveni u Vršačkom zamku, sudeći prema dimenzijama, mogu se pouzdano svrstati u oruđa.

Sl. 14
Oružje, mamuze i potkovice

Sl. 15
Oruđe, baglame i katanci

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U odgonetanju nastanka i trajanja Vršačkog zamka svakako da je najintragantnije pitanje kada ga je i ko podigao? Ispostavilo se da su rezultati sistematskih arheoloških istraživanja dali obilje podataka koji su definisali izgled i stepen očuvanosti fortifikacije i da je analizom otkrivene arhitekture kao i pokretnih arheoloških nalaza vreme podizanja zamka određeno u prvu polovinu 15. veka, dok pitanje graditelja koje je neodvojivo od aktuelnih istorijskih zbivanja, još uvek nema konačni odgovor.

Na osnovu istražene arhitekture i konceptualnih rešenja u organizaciji prostora, donžon kula u okviru bedema, druga odbrambena kula nasuprot nje, dok su palata i cisterna locirane u najbolje branjenom delu, ova fortifikacija je okarakterisana

kao zamak. Sagrađen na znalački odabranom strateškom, ali i teško pristupačnom mestu, tokom 15. veka imao je nesumnjivo važnu ulogu u sistemu odbrane južne ugarske granice.

U razmatranju srednjovekovne istorije Vršca značajni su napori istoričara da se ustanovi vreme podizanja Vršačkog zamka, pri čemu je dolazilo i do određenih nedoumica. Razlog tome je što se pominjanje Vršca, u inače retkim sačuvanim istorijskim izvorima, vrlo često poistovećivalo i sa istoimenom fortifikacijom.¹¹ U defteru Temišvarskog sandžaka iz 1579/80. godine zapisano je „*varoš Šemlik, drugo ime Vršac*“ čime je potvrđen od ranije poznat ugarski naziv Eršomljo (Ér(d)somlyó) za Vršac (Zirojević, 1976: 122; Krstić 2010: 78). Značajan likovni izvor predstavlja geografska karta Lazarusa Sekretarijusa, Lazareva karta, iz 1528. godine na kojoj je vrlo stilizovano prikazano utvrđenje sa tri kule i upisan naziv Eršomljo (Kalić, 1986: 423-435). Izgled ovog utvrđenja poznat je sa pečata Nemačke opštine Vršac iz 1745. godine, kao i pečata „Privilegiate communitatis Verschez“ iz 1804. godine, a nalazi se i na savremenom gradskom grbu (Mileker, 1996: 54; Petrović, 2009: 139-142). Podizanje i život Vršačkog zamka treba razmatrati u okviru tadašnjih istorijskih prilika koje su obeležene prodorima i osvajanjima Balkana od strane Osmanlija. Nakon Kosovske bitke, kretanjem Osmanlija ka severu i Ugarska je bila suočena sa velikom opasnošću. Odlučna politika suprotstavljanja Turcima kralja Žigmunda doživela je veliki udarac porazom kod Nikopolja 1396. godine, a hrišćanska vojska pretrpela ogromne gubitke (Kalić, 1994: 60-62). Posle samo nekoliko godina od uspešnog pohoda kod Nikopolja, početkom 15. veka, sultan Bajazit I bio je prinuđen da brani i samo jezgro Turskog carstva ugroženo novim azijskim osvajačima, Mongolima. U bitci kod Angore 1402. godine, u kojoj su učestvovali i srpski kneževi Stefan i Vuk Lazarević i sinovi Vuka Brankovića, sultanova vojska je poražena, a Bajazit zarobljen što je dovelo u pitanje i sam opstanak carstva (Kalić, 1994: 63). Po povratku iz Male Azije i nakon dobijanja najvišeg vizantijskog dostojanstva, titule despota od vizantijskog cara u Carigradu, Stefan Lazarević se vraća u zemlju sa namerom da se prikloni hrišćanskom zapadu. Sklapanjem ugarsko – srpskog savezništva 1403/4. godine despot Stefan je postao vazal ugarskog kralja Žigmunda, a za uzvrat je 1411. godine dobio brojne posede u Ugarskoj, pretpostavlja se i Vršac o čemu nema direktnih podataka (Kalić, 1994: 66; Krstić, 2011: 195, 197). Posle iznenadne smrti despota Stefana njegov naslednik Đurađ Branković je potvrđen od strane srpskog sabora, a tu odluku je prihvatio i ugarski kralj Žigmund. Ugovorom u Tati 1426. godine Đurađ je nasledio sva prava i teritorije svog prethodnika, a na osnovu jednog sudskog spora iz 1431. godine sigurno je da je i Vršac bio u despotovom posedu (Krstić, 2011: 196-197, nap. 9).

Za vreme vladavine kralja Žigmunda, u cilju odbrane od sve prisutnije turske najezde, grade se nova i obnavljaju stara utvrđenja koja se prilagođavaju potrebama aktivne odbrane (Popović, 1982: 100). Iako su istorijski podaci dosta skromni, zahvaljujući rezultatima arheoloških istraživanja realno je pretpostaviti

¹¹ Istoričar mlađe generacije, Aleksandar Krstić sveobuhvatno razmatra i sistematično izlaže podatke o istoriji Vršca od ranog srednjeg veka do sredine 16. veka sa pregledom dosadašnje literature i poznatim izvorima (Krstić, 2010: 77-102; Isti, 2011: 193-212).

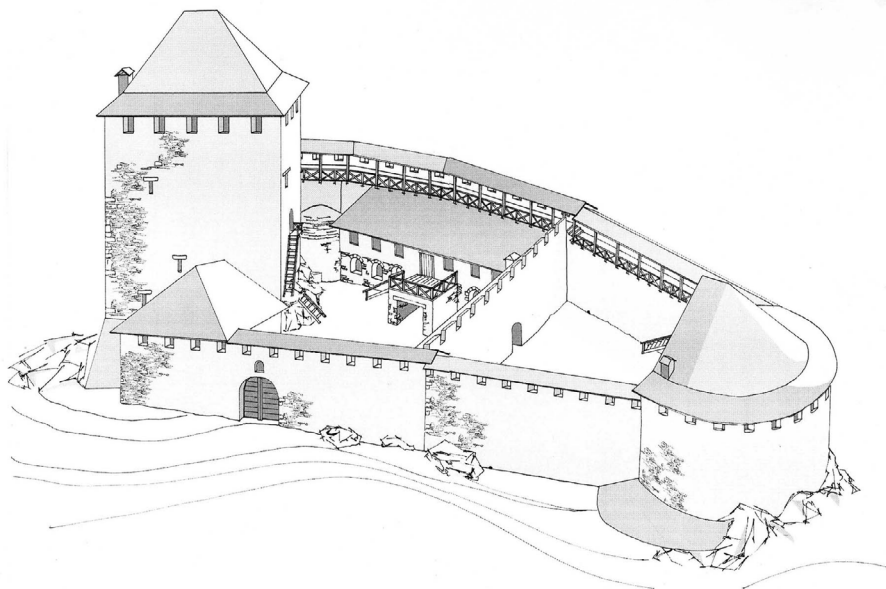
da je zamak na Vršačkom bregu verovatno podignut u prvim decenijama 15. veka, pre 1439. godine. Smatra se da se nakon prve opsade Smedereva od strane Turaka 1439. godine, despot Đurađ povukao na svoje posede u južnoj Ugarskoj, a da li se to može dovesti u vezu i sa njegovim boravkom u zamku ne postoje pouzdani podaci. Poznato je da mu je zbog sukoba, kralj Vladislav I Jagelonac oduzeo Vršac, ali i brojne posede širom Ugarske koji su pripali erdeljskom vojvodi Jovanu Hunjadiju, da bi 1448. godine Vršac ponovo bio u posedu Đurđa Branković (Krstić, 2011: 201-202). Zamak je verovatno prvi put osvojen 1456. godine prilikom prodora Turaka ka Oršavi. Turci se veoma kratko zadržavaju na prostorima južnog Banata i po njihovom povlačenju sasvim je izvesno da je zamak obnovljen, što su potvrdila i arheološka istraživanja (Brmbolić, 2009: 49). Banat je konačno osvojen 1552. godine, kao i sam zamak, kada ga zauzima vojska Ahmed-paše u nadiranju prema Temišvaru, a kako navodi Mileker „utvrđeni zamkovi Vršac i Bokšan ležali su na granici i postali su turske granične utvrde prema Erdelju“ (Mileker, 1996: 47). Tada je verovatno u potpunosti razoren zapadni deo zamka i Turci nakon toga koriste samo donžon kulu i deo zamka u njenom podnožju (Brmbolić, 2009: 20, 113). O boravku i brojnosti turske vojne posade u zamku krajem 16. veka možemo suditi na osnovu sačuvanog „platnog spiska vojnika i plaćenika vršačkog utvrđenja u temišvarskom vilajetu“ iz 1590-1591. godine (Mileker, 1996: 47-48). Prema tom spisku posada se, zajedno sa zapovednikom tvrđave i podoficirima, sastojala od 23 vojnika, među kojima je bilo i Srba, a platu su dobijali u akčama.

Vršački zamak 1595. godine samo na kratko menja gospodara kada ga od Turaka preuzima erdeljski vojvoda Žigmund Batori, da bi ga Turci ubrzo, već 1602. godine, ponovo povratili u svoj posed. U tim ratnim godinama njegovi bedemi i objekti su pretrpeli velika oštećenja, i sasvim je verovatno da više nisu obnavljani. Moguće je pretpostaviti da je samo u donžon kuli ipak boravila manja turska posada. Zamak je verovatno konačno napušten krajem 17. veka. Na to upućuju temeljna razaranja severnog bedema u istočnom delu, verovatno kao posledica odredbi Karlovačkog mira 1699. godine kojim je Habsburškoj monarhiji pripala cela Ugarska bez Banata (Veselinović, 1994: 571-572). Mileker iznosi mogućnost da su se na osnovu jedne tačke uvodnih odredbi sklopljenog mira morala razrušiti sva utvrđenja sem Temišvara i Arada (Mileker, 1996: 50). Razaranja utvrđenja banatske oblasti obavljena su u leto 1701. godine pod nadzorom carskog oficira i inženjera, grofa Vilfganga fon Kvelingena (Mileker, 1996: 50).

Moramo ipak da ukažemo, iako pokretni arheološki nalazi u komparaciji sa odgovarajućim istorijskim podacima logično ukazuju na izgradnju tvrđave tokom prve polovine 15. veka (pre 1439. godine), u vreme povećanog pritiska Osmanske države, da je u razmatranju vremena podizanja Vršačkog zamka važno navesti i saznanja historiografskih istraživanja koja upućuju na njegov nastanak gotovo čitav vek ranije. U tom pravcu svakako ne treba prenebregnuti podatke prema kojima se kastelani tvrđave Ér(d)somlyó pominju kroz čitav 14. vek, a najranije u dokumentu iz 1323. godine (Krstić, 2010: 88, 89, 94-100; Isti, 2011: 194-195). Zbog toga se otvara pitanje mogućnosti šireg hronološkog datovanja Vršačkog zamka, sa

vremenom nastanka tokom prve polovine 14. veka.

Vršački zamak koji se nalazi na jednom od najlepših vidikovaca u Vojvodini je kao nepokretno kulturno dobro uvršten u kategoriju spomenika od velikog značaja. Nekoliko godina nakon završenih arheoloških istraživanja, u periodu od 2010. do 2015. godine, preduzeti su obimni i kompleksni radovi na njegovoj rekonstrukciji. Arhitektonsko-građevinski Projekat rekonstrukcije, adaptacije, konzervacije i dogradnje realizovan je pod nadzorom Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture.¹² Po završetku radova Vršački zamak, simbol grada Vršca, zvanično je otvoren na Dan grada 29. maja 2015. godine, na dan Svetog Teodora Vršačkog i slavu Eparhije banatske.

Sl. 16
Vršački zamak – idealna rekonstrukcija
(prema Brmbolić, 2009: sl 57)

¹² Glavni i odgovorni projektant bio je Branislav Krnić, diplomirani inženjer arhitekture. Projekat je realizovan uz finansijsku podršku Pokrajinske vlade, opštine Vršac i Fondacije Hemofarma iz Vršca.

Vesna Manojlović Nikolić

VRŠAC FORTRESS – CASTLE IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL DATA

At the turn of the twentieth century the castle on a hill above Vršac became an object of increased professional and public interest, so that minor repair works were done even before any preliminary explorations were made. The first exploratory pits were sunk in 1952 and new units were opened in 1983. A project for the systematic archaeological excavations was made in 1996, and the actual work began in 1997 and lasted until 2001. The Vršac castle was built east of the town. The defence walls enclose a rather small plateau measuring 58 by 21 meters. During the excavations two strata of building debris were found. This fully matches the historical evidence, which shows that the fortification underwent major destruction on two occasions. The uncovered parts included the defense walls, a semicircular tower in the west part of the plateau, a partition wall dividing the interior of the castle into a west and an east courtyard, the palace, a cistern, a building made of timber, and bread baking ovens. According to its use, the manner of building and the organization of its interior space this hilltop edifice may be classed as a castle. It has points of similarity with some examples of military architecture in the Serbian lands south of the Danube, particularly with the castles of the Belgrade and Smederevo fortresses, and with Maglič.

The historical and archaeological data show that the Vršac castle was built in the early decades of the fifteenth century, i.e. before 1439. This is supported by the fact that after the first siege of Smederevo in 1439 Despot Đurađ Branković withdrew to southern Hungary, where he had castles at Bokšan and Vršac. The available evidence shows that the Vršac castle was built in two phases separated by a brief interval. The east part with the keep was built in the first phase. This area was defended by strong walls and contained a palace and a cistern near the keep. The west part with the semicircular tower was built in the second phase, when the Vršac castle got its final appearance.

Whether the castle had already existed at the time when Despot Đurađ Branković was given a part of the Krašovo County with Erd-Šomljo in southern Hungary or was built by him, can be decided only by future historical research. The archaeological evidence enables us only to conclude that the hilltop castle at Vršac was built in the first half of the fifteenth century, although some historical evidences give us some earlier data, i.e. the fourteenth century. The castle was first damaged in 1456, and it fell under the Turkish rule at the same time as the Banat region, i.e. in 1552. The Turkish garrison used the keep as an observation post until the first decades on the seventeenth century. By 1626, however, the Vršac castle had already lost its importance as a strategic stronghold, and after that we find it mentioned only as an abandoned ruin on the hill.

Key words: Vršac, fortress, castle, archaeological research

LITERATURA

- Bajalović Hadži-Pešić, M. (1981). *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Bajalović Hadži-Pešić, M. (1992). O nalazima nekih predmeta u gotičkom stilu na teritoriji Srbije. *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*,

- 24, 217-222. (štampano ćirilicom)
- Bikić, V. (1992). Poznogotički bronzani svećnjaci sa Beogradske tvrđave. *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*, 24, 223-228. (štampano ćirilicom)
- Bikić, V. (1994). *Srednjovekovna keramika Beograda*. Beograd: Arheološki institut. (štampano ćirilicom)
- Birtašević, M. (1970). *Srednjovekovna keramika*. Beograd: Muzej grada Beograda. (štampano ćirilicom)
- Brmbolić, M. (1984). Predmeti od bronzе, bakra i stakla, iz manastira Namasiје. *Zbornik muzeja primenjenih umetnosti*, 28/29, 83-92. (štampano ćirilicom)
- Brmbolić, M. (2009). *Vršački zamak*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. (štampano ćirilicom)
- Brmbolić, M. & Manojlović-Nikolić, V. (2001). Vršačko utvrđenje – Vršac, rezultati sistematskih arheološko-konzervatorskih radova u 2000. godini. *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 25, 108-111. (štampano ćirilicom)
- Brmbolić, M. & Manojlović-Nikolić V. (2002). Vršačko utvrđenje, rezultati arheološko-konzervatorskih radova 2001. godine. *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, 26, 116-119. (štampano ćirilicom)
- Brmbolić, M. & Manojlović-Nikolić, V. (2003). Vršačko utvrđenje, arheološka iskopavanja 2002. godine – istočni sektor. *Glasnik Društva konzervatora Sbiје*, 27, 78-81. (štampano ćirilicom)
- Veselinović, R. L. (1994). Srbi u velikom ratu 1683-1699. U: Samardžić, R. (ured.) *Istorija srpskog naroda III/1* (2. izd.), (str. 491-572). Beograd: Srpska književna zadruga. (štampano ćirilicom)
- Zirojević, O. (1976). Turska utvrđena mesta na području Vojvodine, Slavonije i Baranje. *Zbornik za istoriju*, 14, 99-143. (štampano ćirilicom)
- Kalić, J. (1986). Najstarija karta Ugarske, Tabula Hungariae. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 24/25, 423-436. (štampano ćirilicom)
- Kalić, J. (1994). *Srbi u poznom srednjem veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut. (štampano ćirilicom)
- Krstić, A. (2010). Vršac u srednjem veku I deo: od ranog srednjeg veka do kraja 14. stoleća. *Istorijski časopis*, 59, 77-102. (štampano ćirilicom)
- Krstić, A. (2011). Vršac u srednjem veku II deo: od početka 15. do sredine 16 stoleća. *Istorijski časopis*, 60, 193-212. (štampano ćirilicom)
- Manojlović-Nikolić, V. (2004). Oruđa od gvožđa sa srednjovekovnih lokaliteta u Vojvodini. *Istraživanja*, 15, 25-48. (štampano ćirilicom)
- Manojlović-Nikolić, V. (2007). Srednjovekovno oružje sa Vršačkog utvrđenja – arheološki podaci. *Istraživanja*, 18, 49-58. (štampano ćirilicom)
- Manojlović-Nikolić, V. (2010). *Srednjovekovno oruđe od gvožđa u Srbiji*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti. (štampano ćirilicom)
- Manojlović-Nikolić, V. (2014). Prošlost Banata iz pera Feliksa Milekera. U: Gavrilović, V., Boškov, S. (ured.). *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije: ličnosti vojvođanskog prostora* (str. 315-323). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za

- istoriju. (štampano ćirilicom)
- Medaković, A. (2002) *Felix Milleker (1858-1942). Istraživač, publicista i kustos Gradskog muzeja u Vršcu*. Vršac: Gradski muzej.
- Milleker, F. (1886). *Povesnica slobodne kraljeve varoši Vršca I*. Pančevo: Komisiona naklada Braće Jovanovića. (štampano ćirilicom)
- Milleker, F. (1924). *Geschichte der Städte und Städtenwesens im Banat*, Vršac: Artistische Anstalt J. E. Kirchner's Witwe.
- Milleker, F. (1996). *Vršac u starini* (prev. Bobik, A., Jovanović, M.). Vršac: Gradska biblioteka, Ugao. (štampano ćirilicom)
- Milleker, S. (2011). *Vršački grad. Istorijsko-arheološka skica* (prev. Jovanović, M.). Pančevo: Istorijski arhiv. (štampano ćirilicom)
- Nikolić, D. (1956). Tipološki razvoj mamuza od 14 do 20. veka. *Vesnik vojnog muzeja*, 3, 61-79. (štampano ćirilicom)
- Petrović, D. (2009). O grbu Vršca. Dva veka vršačkog grba. *Glasnik muzeja Banata*, 13/14, 139-142. (štampano ćirilicom)
- Petrović, M. (1976). Vršačka kula. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, 6/7, 53-62. (štampano ćirilicom)
- Popović, M. (1978). La résidence du despot Djuradj Brankovic dans le châtelet de la forteresse de Smederevo. *Balcanoslavica*, 7, 101-112.
- Popović, M. (1982). *Beogradska tvrđava*. Beograd: Arheološki institut. (štampano ćirilicom)
- Popović, M. (1999). *Tvrđava Ras*. Beograd: Arheološki insitut.
- Popović, M. (2006). Zamak u srpskim zemljama poznog srednjeg veka. *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 43, 189-207. (štampano ćirilicom)
- Popović, M. & Bikić, V. (2004). *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*. Beograd: Arheološki institut. (štampano ćirilicom)
- Radojković, B. (1977). Metal srednjovekovni. U: *Istorija primenjene umetnosti kod Srba I* (str. 79-94). Beograd: Muzej primenjene umetnosti. (štampano ćirilicom)
- Rašajski, J. (2002). Gradski muzej Vršac. U: Rašajski, J. (ured.). *Gradski muzej Vršac 1882-2002* (str. 9-16). Vršac: Gradski muzej.
- Simić, G. (1984). Golubački grad. *Starinar*, 33/34, 71-86.
- Simić, G. (2010). *Donžon kule u fortifikaciji srednjovekovnih gradova*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture. (štampano ćirilicom)
- Simić, G., & Simić, Z. (1984). Grad Ram. *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*, 36, 31-55. (štampano ćirilicom)
- Tufegdžić, A. (2009). Palata u srpskom srednjovekovnom utvrđenom gradu XIV i XV veka. *Nauka + praksa*, 12/2, 37-40.
- Cunjak, M. (1998). *Smederevska tvrđava, novija istraživanja*. Smederevo: Književni klub Smederevo, Centar za korišćenje Smederevske tvrđave. (štampano ćirilicom)

- Cunjak, M. (2005). *Srednjovekovno oružje i oprema ratnika sa teritorije podunavskog i braničevskog okruga*. Smederevo: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Muzej Smedereva, Istorijski arhiv, Narodna biblioteka. (štampano ćirilicom)
- Cunjak, M. (2008). *Ram i Ramska tvrđava kroz vekove*. Smederevo: Narodni muzej Požarevac, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Smederevo. (štampano ćirilicom)
- Čelebi, E. (1979). *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama* (2. izd.). Sarajevo: Veselin Masleša.